

Koldingbogen

ÅRSTAL:	2011
FORFATTER:	Peter Thaler
TITEL:	Vejen til Christiansfeld Brødre menigheds rødder i Habsburgmonarkiet.
KORT RESUME:	Om reformation og modreformation i Østrig og Nikolaus Ludwig von Zinzendorf.

VEJEN TIL CHRISTIANSFELD BRØDREMENIGHEDENS RØDDER I HABSBURGMONARKIET

AF PETER THALER

Den 1. april 1773 begyndte opførelsen af de første huse i den lille slesvigske by, som skulle få navnet Christiansfeld. Kun to år tidligere havde justitsråd Lorenz Prætorius, der var herrnhutisk indstillet, på foranledning af kabinetsminister Johann Friedrich Struensee henvendt sig til brødre menigheds direktorat i Sachsen og tilbudt forhandlinger om en bosættelse i hertugdømmerne. Mens den danske side hovedsagelig var interesseret i de økonomiske impulser, som herrnhuterne havde tilført andre lande, håbede brødre menigheden på en forbedring af sine religiøse virkemuligheder i både Danmark og de danske kolonier.

Samtalerne forløb positivt. Brødre menigheden fik de ønskede religiøse, juridiske og økonomiske rettigheder og etablerede sig på det gamle krongods Tyrstrupgård. Selv om Struensee faldt i januar 1772, forhindrede det ikke de nye indbyggeres ankomst.

Bosættelsen udvidede sig hurtigt. Menigheden omfattede 22 medlemmer i 1773, men allerede i 1775 var den vokset til over 100 og fordoblet igen i 1777. Ved århundredets afslutning var den nået op på 700 mennesker. Håndværkere var særlig stærkt repræsenterede. Der fandtes bagere og slagtere, skomagere og skræddere, handskemagere, vævere og mange flere. Lavene i Haderslev blev også rimelig bekymrede over den nyopståede kon-

kurrence i deres naboskab og forsøgte i længere tid at gøre livet besværligt for Christiansfeld, men da kongen og embedsværket netop havde ønsket denne økonomiske dynamisering, blev forhindringerne dog næsten altid ryddet af vejen.

Selv om Christiansfelds første indbyggere overvejende var tysktalende i en dansk egn, så gjorde dette faktum i sig selv ikke bosættelsen til et kulturelt særtilfælde i det nordlige Slesvig, hvor byerne ofte var tysk orienterede. Imidlertid var det ikke først og fremmest de velkendte tilflyttere fra Holsten og andre nordtyske områder, som dominerede blandt nybyggerne i Christiansfeld. Allerede deres almindelige betegnelse som herrnhutere henviste til moderkolonien Herrnhut i Sachsens Øvre Lausitz region og førte samtidig tanken videre til deres berømte velgører og biskop greve Zinzendorf, som havde givet dem lov til at oprette denne bosættelse på sit privatgods. De første Christiansfeldere kom overvejende fra Sachsen og Thüringen, fra Schlesien, Franken, Hessen og andre regioner i det centrale Tyskland, hvor brødre menigheden havde fået størst tilslutning.

At de så også blev kendt som mähriske eller bøhmiske brødre, gjorde ikke ligefrem deres indordning enklere i befolkningens øjne. Det har aldrig været selvindlysende, hvad disse territorier i det nuværende Tjekkiet har

at gøre med den lille tysktalende by, som opstod lige syd for Kongeåen. Men faktisk er det mere end bare erindringen om et gammelt bøhmisk kirkesamfund, som knytter Christiansfeldts historie til den sydøstlige del af Mellemeuropa. Derfor undersøges i dette bidrag brødremenighedens rødder i Habsburgmonarkiet. Det var Habsburgmonarkiets interne religiøse modsætninger, der til sidst også førte til, at brødremenigheden slog sig ned i Christiansfeld i 1773.

HABSBURGERNE OG REFORMATIONEN

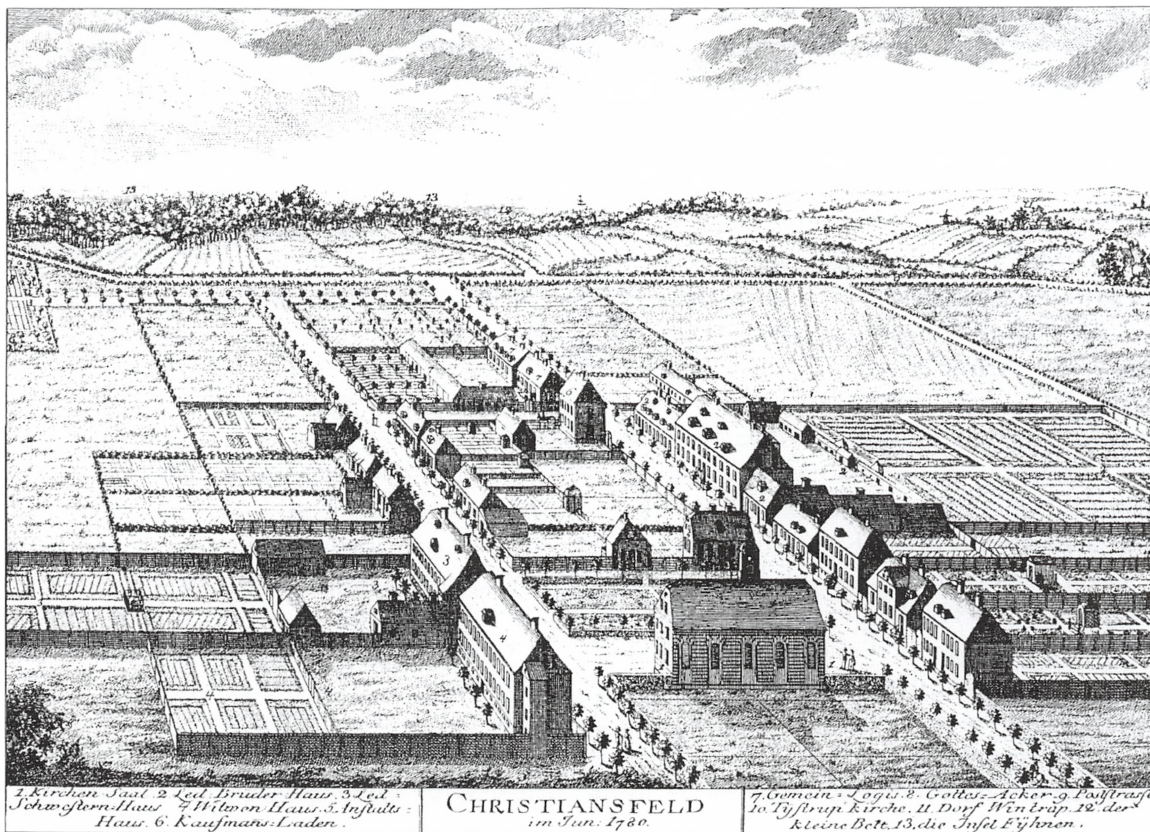
Da den protestantiske reformation spredtes gennem det tysk-romerske rige i 1500-tallet, nåede den også hurtigt de kejserlige arvelande (som svarede nogenlunde til den nuværende østrigske republik). Allerede i 1526 krævede de østrigske stænder, at den evangelisk-lutherske tro skulle tolereres i landet. Selv om kravet ikke blev efterkommet, ville det være vildledende, hvis man ligestillede nutidens opdeling af protestantiske og katolske områder i Centraleuropa med den, som eksisterede i 1500-tallet. Der opstod dog en opdeling af områder med henholdsvis katolske og protestantiske landsherrer. Og religionsfreden i Augsburg i år 1555 gav landsherrerne magt til at bestemme, hvilken tro deres undersåtter skulle bekende sig til.

Habsburgernes strenge katolicisme blev derudover ildevarslende for protestantismens fremtid i Østrig. I begyndelsen lykkedes det dem ikke at forhindre, at de nye ideer strømmede ind i deres arvelande. I de tysktalende provinser var der direkte adgang til de talløse trykte prædikener og flyveskrifter, der understøttede reformideerne. Indtil 1519 var om-

trent 250.000 eksemplarer af Luthers skrifter blevet fordelt over hele Europa. Inden 1525 var dette tal mangedoblet til 1,7 millioner. Selv om de habsburgske myndigheder snart forbød trykning og distribution af reformvenlige publikationer, viste det sig umuligt at forhindre deres fortsatte indførsel. Konflikten mellem forskellige bibeltolkninger havde fremavlet en storslået propagandainsats, hvor bogtrykkerkunsten måske for første gang viste sit fulde potentiale. Reformation og modreformation oplevede et tidligt udtryk for en omfattende kamp om kontrol over den offentlige debat, baseret på både det trykte og det talte ord.

BØHMENS SÆRSTILLING

Habsburgerne styrede efter 1526 også Bøhmen, der var det første sted i Vesteuropa, hvor religiøs mangfoldighed havde fået fodfæste. Den tjekkiske reformator Jan Hus var blevet brændt som kætter ved Konstanz-konciliet i 1415, men derefter var støtten til hans ideer i hjemlandet kun vokset. I juli 1419 anførte en radikal hussitisk prædikant et angreb på rådhuset i Prag og indførte vinduesudsmidning af upopulære rådsherrer som en ny tradition i den lokale historie. I næsten to årtier førte Bøhmens religiøse afvigere krig mod den katolske verden, støttet af den tjekkiske befolkning og dygtigt ledet af de militære anførere Jan Žižka af Trocnov og Prokop den Store. Da krigeriske midler ikke førte til en afgørelse, enedes man om en forhandlingsløsning, og Basel-kompakten af 1436 legaliserede udvalgte hussitiske trosopfattelser og ritualer. Herved etableredes den utraquistiske konfession, som fik sit navn efter sin insiste-

Meno Haas' stik af Christiansfeld fra 1780, ca. 6 år efter byens anlæggelse.

ren på at uddele nadveren under begge skikkelser (brød og vin), på latin *sub utraque*. Efter nye konflikter bekræftede freden i Kutná Hora (Kuttenberg) status quo i 1485. Derved fik Bøhmen en særstilling i Vesteuropa ved at have et selvstændigt kirkesamfund med sin egen liturgi og tros lære, selv om det formelt set fortsat stod inden for den katolske kirke.

Ikke alle tilhængere af Hus ville acceptere dette kompromis. Der dannedes flere steder i Bøhmen menigheder inspireret blandt andet af den visionære religiøse tænker Petr Chel-

čický, som krævede en mere selvstændig teologisk profil og kritiserede utraquisternes indrømmelser over for monarken og ikke mindst den katolske kirke. Disse radikale grupper kaldte sig *Jednota bratrská*, på latin *unitas fratrum*, altså brødrforening, og vandt voksende tilslutning. Særlig i begyndelsen var den teologiske radikalisme forenet med krav om broderligt fælleseje og strikt pacifisme. Brødrene blev gentagne gange forfulgt, men det bekræftede dem snarere i deres tro. Teologisk var de fleksible, så at de i løbet af 1500-tallet

både samarbejdede med lutherske og senere i stigende grad med reformerte kræfter. Denne åbenhed viste, at de i højere grad prioriterede religiøse grundprincipper såsom tro og kærlighed og ikke mindst guds nåde frem for doktrinære og organisatoriske detaljer. På trods af forsøg på at undertrykke dem befæstede brødrene deres stilling i Bøhmen. Jan Blahoslavs oversættelse af Det Nye Testamente til tjekkisk i 1564 og den efterfølgende Kralicebibel, som også inkluderede Det Gamle Testamente, gav brødreuniteten stor og varig betydning for udviklingen af et moderne tjekkisk skriftsprog og derved også for tjekkisk historie. I 1609 blev brødreunionen officielt anerkendt af kejser Rudolf II.

Da de protestantiske stænder led nederlag i slaget ved Det Hvide Bjerg i 1620, blev det afslutningen på brødrekirkens åbne trosudøvelse i de bøhmiske lande. Den fornyede landsforordning genetablerede katolicismen som den eneste tilladte religion i landet i 1627, og størsteparten af brødrene måtte an tage katolicismen, selv om nogle grupper magtede at videreføre deres traditioner i det skjulte. Flere tusinde af de mest overbeviste flygtede til udlandet. Under Trediveårskrigen støttede mange af dem den svenske intervention i håb om derved at kunne vende tilbage til hjemlandet. Derfor følte de sig også ladt i stikken, da Sverige i Den Westfalske Fred anerkendte kejserens ret til at bestemme religionen i sine arvelande. Også den berømte sidste bøhmiske biskop af *unitas fratrum*, Jan Amos Comenius, henvendte sig fuld af bitterhed til sin mangeårige velgører Axel Oxenstierna i oktober 1648, hvorefter han dog igen undskyldte sig efter nærmere underretninger om fredslutningens rammebetingelser.

Små brødresamfund levede videre både i udlandet og hemmeligt i de bøhmiske lande. Det var tilflyttere derfra, som indgik i grundlæggelsen af Herrnhut. I 1735 viede Daniel Ernst Jablonski fra brødrenes polske eksilmenighed David Nitschmann fra Herrnhut til biskop. Med dette skridt definerede den nye religiøse bevægelse sig helt officielt som arvtager til den gamle bøhmiske brødrekirke og dens flerhundredårige tradition.

SLÆGTEN ZINZENDORF

Men herrnhuterne var ikke alene efterfølgere af den bøhmiske brødrekirke, som var blevet fordrevet til udlandet. Herrnhut var samtidig en nydannelse skabt af sin grundlægger og biskop Nikolaus Ludwig, rigsgreve af Zinzendorf og Pottendorf. Denne adelsmand var født i Dresden i kurfyrstendømmet Sachsen, men hans familie stammede fra en helt anden region, nemlig Nedre Østrig omkring den gamle kejserby Wien. Der havde Zinzendorferne etableret sig som en af de ældste og mest ansete adelsslægter i landet. De regnedes blandt de såkaldte landsapostler eller fundamenta, altså familier, som kunne føre deres tilhørighed til stændernes højeste kurie, herrestanden, så langt tilbage i tiden, at dens nøjagtige ophav ikke længere lod sig fastslå. Slægten kunne dokumentere, at den var adelig i hvert fald fra Otto Miles de Czincendorf i 1190.

Zinzendorferne optrådte bl.a. som mundskænke for kejser Karl V og kammerherrer for kong Ferdinand I. Deres fremtrædende position kom dog under pres, da modreformationen for alvor tog fat. Zinzendorferne havde nemlig som størstedelen af den nedre-østrigske adel tilsluttet sig lutheranismen.

Det tysk-romerske rige i 1648.

REFORMATION OG MODREFORMATION I ØSTRIG

Hvordan fik lutheranismen så stor udbredelse i Østrig? Det særlige var, at det skete inden for den etablerede katolske kirke og derfor var svær at kontrollere. Selv om præster åbent eller i det skjulte prædikede ifølge luthersk doktrin, forblev de formelt medlemmer af den eksisterende kirkestruktur og underlagt den siddende katolske biskop. Siden mange af dem fortsat opfattede sig selv som en del af den hellige og almindelige kirke, om end i dens sande og uforfalskede form, blev opsplittelsen i to adskilte kirkesamfund kun gradvist synlig. Mangelen på en selvstændig kirkeorganisation med faste hierarkier og trosregler tillod bred teologisk mangfoldighed blandt de selvidentificerede tilhængere af den nye tro.

Ved midten af århundredet var opdelingen i to separate konfessionsgrupper dog kommet godt i gang. Under stænderforsamlingerne, de såkaldte landdage, afløstes krav om at høre det rene evangelium af krav om at legalisere den augsburgske bekendelse. Under dette forløb valgte adelen og byborgerskabet i høj grad lutheranismen, og mindst halvdelen af alle sognekirker i territoriet kunne tilregnes den nye tro. Store dele af den nedre-østrigske befolkning, og størsteparten af dens politiske og økonomiske elite, var blevet lutheranere.

Også i Indre Østrig, som hovedsageligt bestod af hertugdømmerne Steiermark, Kärnten og Krain (i det nuværende Slovenien), noterede protestantismen stor fremgang. For hele Indre Østrig markerede Brucker Pazifikation i 1578 en betydningsfuld drejning. På den ene side gav denne forsikring indtryk af at indebære religionsfrihed for en stor del af

befolkningen. På den anden side fremkaldte den en hemmelig sammenkomst i München året efter, under hvilken Karl II af Indre Østrig, Ferdinand II af Tyrol og Wilhelm V af Bayern blev enige om et program til at føre Indre Østrig tilbage til katolicismen. Selv om ærkehertug Karl påbegyndte realiseringen af programmets principper, var det hans efterfølger, den senere kejser Ferdinand II, som implementerede dem til fulde. Ferdinand var præget af sin skolegang hos jesuitterne i Ingolstadt i Bayern og anså det som sin moralske pligt at genoprette det katolske herredømme i arvelandene.

Habsburgerne gennemførte modreformationen i etaper. Først fokuserede de på almenen. Reformationskommissioner rejste rundt i Steiermark og Kärnten mellem 1598 og 1604. De blev ledsaget af militærstyrker og samlede indbyggerne på centrale pladser, hvorefter de beordrede dem til at vende tilbage til katolicismen. Adelen var i begyndelsen undtaget fra disse pålæg. Efter de kejserliges store militære fremgang i første del af Trediveårskrigen følte Ferdinand sig imidlertid stærk nok til at udvide påbuddet til samtlige indbyggere. Den 1. august 1628 fik adelen i Indre Østrig et år til enten at konvertere til katolicismen eller udvandre. En stor del valgte at emigrere.

Lidt anderledes forløb modreformationen i Nedre Østrig, kejserens kerneområde med hovedstaden Wien i centrum. Under pres fra den modstandsbevægelse mod Habsburgervældet, som var opstået i Bøhmen, måtte Ferdinand II forsikre stænderne i Nedre Østrig i 1620, at de kunne vedblive med at udøve deres evangeliske tro, så længe de var villige til at hylde ham og ikke havde tilsluttet sig fjendtlige alliancer. En betragtelig del af den

Kejser Ferdinand III efter Politikens bog om Trediveårskrigen.

nedre-østrigske adel bøjede sig og undveg derved kejserens bandlysning. Mens hele den protestantiske adel i Øvre Østrig i 1627 og Indre Østrig i 1628 måtte vælge mellem at konvertere til katolicismen eller at udvandre, blev deres tilbageværende nedre-østrigske standsfæller forskånet.

Eftersom kejser Ferdinand III ikke ville bekræfte den nedre-østrigske adels religiøse særstilling, som allerede hans far havde givet en stadig mere indskrænket udlægning, udgjorde forhandlingerne i Westfalen den sidste realistiske anledning til at sikre den. Til trods for ihærdige anstrengelser var en genoprettelse af førkrigstidens retstilstand uopnåelig.

Alligevel slog fredstraktaten mellem kejseren og Sverige i Osnabrück fast, at de fortsat i Nedre Østrig levende lutherske adelsmænd hverken skulle tvinges til at forlade landet på grund af deres tro eller straffes for at gå til luthersk gudstjeneste i udlandet.

Derved var de tilbageværende lutherske adelslægter i Nedre Østrig de eneste indfødte protestanter, som havde lov til at opholde sig i de habsburgske alpelande. På længere sigt drog de kun meget begrænset nytte af deres særstilling. Deres trosfrihed blev defineret rent personligt, så de hverken kunne ansætte præster eller forhindre rekatoliseringen af deres undersåtter. Siden de følte sig stadig mere isolerede i samfundet, udtyndedes deres rækker bestandigt gennem konversion og fraflytning. Da kejser Josef II udstedte sit berømte tolerance-edikt i 1781, som igen gav religiøse dissidenter i Østrig nogle basale rettigheder, fandtes der derfor ikke længere nogen protestantisk adel i Østrig.

SLÆGTERNE KHEVENHÜLLER OG DIETRICHSTEIN

Blandt de mest prominente religiøse flygtninge i 1629 var Paul og Hans Khevenhüller. De tilhørte en af landets førende slægter, som i Kärnten kan spores tilbage til 1300-tallet. Oprindeligt patriciere i byen Villach, gled de snart over i adelen og tilegnede sig værdifulde godser og bjergværker. Slægtens store opsving fandt sted i 1500-tallet, hvor de fungerede som landshøvdinge og borggrever og 1566 optoges i friherrestanden. Fra deres stam-sæder i Kärnten spredte de sig til andre habsburgske territorier.

Som de fleste af deres standsfæller i den

østrigske adel tilsluttede også størstedelen af Khevenhüllerne sig protestantismen. I begyndelsen forhindrede dette ikke familien i at beklæde høje poster i landets forvaltning. Christoph Khevenhüller gjorde tjeneste som landshøvding – altså landsfyrstens højeste embedsmand – i Kärnten fra 1540 til 1557, og hans brorsøn Georg fulgte ham mellem 1565 og 1587. Den ellers så fremgangsrige Georg måtte dog allerede opleve, at de politiske vinde var ved at dreje. Modreformationen var kommet i gang, og i 1580 blev Georg nødsaget til at forlade sit embede som øverste hofmester ved ærkehertug Karls indre-østrigske hof i Graz.

Derefter foregik de lutherske Khevenhüllerers karriere inden for stændernes eget forvaltningsapparat. Christophs søn Bartholomäus blev udnævnt til borggreve i Klagenfurt og dermed stændernes højeste repræsentant i 1581, hvorefter han beklædte denne fremtrædende stilling i over et kvart århundrede. Hans stedsøn Paul var den sidste i rækken. Han beholdt titlen fra 1627 til det skæbnesvangre år 1629, da han måtte drage ud af landet. Hans halvbror Hans tjente i stændernes store udvalg og var som herre over Landskron og Velden blandt de største godsejere i hertugdømmet. Inden sin afrejse udstedte stænderne ham et vidnesbyrd om, at han var et ”fornemt, anset, trofast og frem for andre velhavende medlem her i landet”, som kun måtte gå i eksil på grund af sin religion.

Mens de befandt sig i landflygtighed i Nürnberg og havde store vanskeligheder med at sælge deres ejendomme, kom Paul og Hans Khevenhüller i kontakt med udsendinge fra den svenske konge. Gustav II Adolf opfordrede protestanterne til at støtte hans krig i

Centraleuropa. Brødrene Khevenhüller var blandt dem, der valgte at stille sig bag Gustav Adolf. De lånte kongen 70.000 rigsdaler i 1631. Året efter opstillede de et kavaleriregiment for den svenske armé. De højest rangerende officerer for enheden var oberst Paul Khevenhüller, hans (halv)broder oberstløjtnant Hans Khevenhüller og deres svoger, major Rudolf von Dietrichstein. De var alle flygtninge fra Kärnten, og ligeledes var mange af deres underordnede, deriblandt Dietrichsteins yngre bror, kornet Christian von Dietrichstein.

Regimentet deltog i kampene i det sydlige Tyskland i 1632. Paul Khevenhüller forlod dog den militære bane, efter at broderen Hans var faldet i august og Gustav Adolf i november. I 1636 begav han sig til Stockholm for at forsøge at få sit lån tilbagebetalt. To år senere fik han godset Julita i Södermanland som sikkerhed for sine penge. Da dronning Kristina forlenede ham med godset i 1645, var han blevet en betydningsfuld svensk godsejer. To år senere blev han introduceret i Riddarhuset som friherre og kom dermed ind i de inderste kredse af den svenske højadel. De evangeliske medlemmer af familien Dietrichstein forblev derimod i Tyskland, ligesom også en del af Khevenhüllerne.

Også Dietrichsteinerne tilhørte en gammel fremtrædende adelsslægt, som havde haft betydningsfulde embeder både i Kärnten og i Østrig som helhed. En adelig familie af dette navn optræder i Kärnten så tidligt som 1002, og senest i 1200-tallet kan også det yngre hus Dietrichstein dokumenteres i landet. I 1514 havde Sigmund von Dietrichstein købt borgen Hollenburg syd for Klagenfurt, som tronner højt over Drau-dalen og af hans søn med

Borgen Hollenburg i Kärnten.

samme navn udbyggedes til et af de centrale borganlæg i Kärnten.

Modreformationen berørte Dietrichsteinerne dybt. Blandt de næsten 30 medlemmer af familien som anføres som evangeliske trosflygtninge i forskellige opstillinger fra perioden, finder man også Sigmund den yngres søn, Bartholomäus. Friherren valgte emigration frem for konversion og sluttede sine dage i Hanau nær Frankfurt i 1634. Da han ikke fik solgt Hollenburg inden for den tidsfrist, som kejseren havde sat, blev den vurderet af kejserlige kommissærer og solgt til katolske slægtninge.

Bartholomäus Dietrichsteins børn stod i tæt kontakt med Khevenhüllerne. Datteren Maria Elisabeth giftede sig med Hans Khevenhüller og drog i eksil med ham. Sønnen Rudolf tjente i Paul Khevenhüllers svenske regiment og skabte sig derefter et navn som digter og medlem af "Fruchtbringende Gesellschaft", tidens ledende litterære selskab i Tyskland. Han endte sit liv i Nürnberg i 1649.

Det var dog Rudolfs yngre bror Christian, som fik størst betydning for den herrnhutiske forhistorie. Christian var født i 1610 og derfor kun nitten, da familien forlod Kärnten.

Ligesom sin bror gik han også i svensk tjeneste. Som opholdssted valgte han Nürnberg, hvor han stod i tæt kontakt med byens ledende præster og borgere. I denne by giftede han sig også 1636 med en anden trosflygtning fra Kärnten, Paul Khevenhüllers kusine Maria Elisabeth. Deres datter Anna Amalie igen – og nu nærmer rejsen gennem stamtræet sig sin afslutning – blev den 26. august 1659 i Nürnberg viet til Maximilian Erasmus von Zinzendorf.

ZINZENDORFERNE EFTER 1600

Mange medlemmer af familien Zinzendorf støttede den protestantiske oppositionsbewægelse i begyndelsen af 1600-tallet. Derefter slog de dog for det meste ind på en moderat kurs. Ved at hylde Ferdinand II som landsfyrste i 1620 kunne en betragtelig del af familien forblive i landet. På en navneliste over tilbageværende protestantiske standspersoner, som blev indleveret til evangeliske gesandter under fredsforhandlingerne i Westfalen i 1647, opføres også tre medlemmer af familien Zinzendorf samt deres fem sønner.

Blandt disse protestantiske adelsmænd, som havde fået lov til at bibeholde deres lutherske tro, befandt sig også Otto Heinrich af Zinzendorf og Pottendorf, herre til Freydegg, Schöneegg, Toppel, Dürnstein, Thal Wachau og Freyenthurn. Han opdagede imidlertid snart, hvor lidt denne begrænsede tolerance betød i realiteten. Adelsmændene havde lov til at være protestanter, men de måtte ikke udøve deres tro, i hvert fald ikke inden for landets grænser. Endvidere blev de i stigende grad presset ud af offentlige stillinger. Derfor opholdt Otto Heinrich sig mest i protestanti-

ske tyske territorier. Faktisk havde han allerede solgt sit fædrenes gods Freydegg i 1629, men generhvervede det inden sin død. Der ved nåede han at lade det gå i arv til sin ældste søn, Maximilian Erasmus.

Maximilian Erasmus var født i 1633 og protestant ligesom faderen. I arvedelingen fra 1657 fik han tildelt de værdifulde familiegoder Freydegg og Schöneegg. Allerede fire år senere solgte han dem dog til sin bror og slog sig endegyldigt ned i Nürnberg, hvor han også havde fundet sig en kone. Parret tilendbragte deres liv i byen, hvor Maximilian Erasmus døde i 1672 og hustruen Anna Amalie i 1696. Deres børn modtog imidlertid en stor del af deres opdragelse ved hoffet i Dresden, hvor deres tante, født Dietrichstein, var hustru til den saksiske overhofmarskal Friedrich Adolf August von Haugwitz. Dette gjaldt i særdeleshed for parrets yngste søn, Georg Ludwig von Zinzendorf. Han blev allerede tidligt i sit liv knyttet til den senere kurfyrste Johann Georg III af Sachsen, som han tjente først som page og derefter som kammerherre. Kurfyrsten anvendte ham også gentagne gange som sin gesandt til udenlandske hoffet, ikke mindst til Wien. På denne måde kom han i regelmæssig kontakt med sine østrigske slægtninge og andre lokale trosfæller. I 1697 giftede han sig i Pressburg (nu Bratislava i Slovakiet, den gang nærmeste ungarske storby og dermed et religiøst fristed for nedre-østrigske protestanter) med Maria Elisabeth von Teufel, den sidste arvedatter af en anden fremragende østrigsk adelsslægt. Også mange medlemmer af familien Teufel havde forladt landet på grund af deres lutherske tro, deriblandt Gustav II Adolfs berømte feltherre Maximilian Teufel, som døde i svensk uni-

form på slagmarken ved Breitenfeld i 1632. Efter hustruens tidlige bortgang, giftede gehejmeråd Georg Ludwig von Zinzendorf sig i 1699 med Charlotte Justine von Gersdorf, datter til en saksisk landsfoged. Allerede året efter blev parrets eneste fælles søn født og døbt Nikolaus Ludwig.

Nikolaus Ludwig von Zinzendorf kom til verden den 26. maj 1700 i Dresden. Hans far døde allerede i barnets første levemåneder, og Nikolaus Ludwig flyttede snart til sin mormors gods Grosshennersdorf ved Zittau, som ligger i regionen Øvre Lausitz i det østlige Sachsen. Der kom drengen under den stærke indflydelse af mormoderen Henriette Katharina von Gersdorf. Denne begavede kvinde stod i tæt kontakt med pietistiske kredse, blandt andet den indflydelsesrige August Hermann Francke i Halle. Selv om den nu afdøde far også omgikkes pietister så som Philipp Jakob Spener, var det bedstemoderens holdninger og omgangskreds, som vakte barnets religiøse interesse. I en alder af ti år kom den unge greve da også i skole i Halle. Senere blev han, vistnok på foranledning af sin formynder Otto Christian von Zinzendorf, sendt til Wittenberg for at læse jura og forberede sig på en embedskarriere. Hans stærke religiøsitet var dog allerede befæstet i ham og fik nye impulser fra miljøet omkring hans senere kone Erdmuthé Dorothea og hendes grevelige familie, Reuss-Ebersdorf.

På opfordring af sin familie overtog Zinzendorf et hverv i den offentlige forvaltning i 1721. Men hans stilling som hof- og justitsråd ved den saksiske regering inspirerede ham ikke. Han tilbragte en stadig større del af året på sit gods, indtil han lod sig fritstille fra embedet i 1727. Derefter kunne han endelig vie

hele sin tid til de anliggender, som var vigtige for ham. Og særlig vigtig for ham blev i stigende grad den nye religiøse koloni, som var blevet dannet på godset Berthelsdorf, som han netop havde erhvervet fra sin bedstemor.

HERRNHUT ETABLERES

Allerede i 1722 kom Zinzendorf i kontakt med hemmelige protestanter fra det nordlige, overvejende tysksprogede Mähren som søgte et tilflugtssted, hvor de frit kunne udøve deres tro. Definitionen af denne tro var lidt uklar, om end de vedkendte sig traditionerne fra den bøhmiske brødrekirke. Da alle former for protestantisme var blevet forbudt i Bøhmen og Mähren under Trediveårskrigen, måtte de tilbageværende protestanter af forskellig baggrund holde deres indstilling skjult for kirkelige og statslige myndigheder. Derved blev deres religiøse forestillinger også udsat for forandring og gensidig påvirkning.

Zinzendorf gav flytningene lov til at oprette en koloni på godset Berthelsdorf. Bosættelsen fik navnet Herrnhut og tiltrak ikke kun mähriske og bøhmiske brødre, men også tilhængere af andre religiøse samfund fra nær og fjern. Denne mangfoldighed bød på mange udfordringer, da den gjorde det vanskeligt at enes om en fælles troslære og ikke mindst at indordne denne i den lutherske saksiske statskirke. Det var her, at greve Zinzendorf igen viste sig at være uundværlig for det nye kirkesamfund. Ikke bare havde han sikret den økonomiske basis ved at stille sit gods til rådighed. I sin stilling som kirkepatron kunne han give tilflytterne en vis beskyttelse mod ortodokse kirkekredse, som nok ikke uden grund betvivlede de nyankomnes lutherske

Nikolaus Ludwig von Zinzendorf.

rettroenhed. Til sidst bidrog Zinzendorf også personligt til en åndelig modning og klargøring blandt kolonisterne, som konstituerede sig som det fornyede brødresocietet i 1727. Ti år senere ordineredes også greven selv til biskop i det nye trossamfund. På dette tidspunkt var han allerede blevet landsforvist og havde grundlagt nye menigheder i og udenfor Tyskland. Det var særlig missionen blandt ikke-kristne uden for Europa, som blev et tidligt kendetegn for brødremenigheden.

Det var også Zinzendorf og hans østrigske familierelationer, som først knyttede forbindelsen mellem brødremenigheden og Danmark. Hans faster Dorothea Renata var gift

med Wolfgang Dietrich, greve til Castell-Remlingen. Denne Wolfgang Dietrich var igen morbror til Sophie Christiane af Brandenburg-Kulmbach, moder til Sophie Magdalene, som i 1721 blev gift med den danske tronfølger, den senere Christian 6. Zinzendorf benyttede sig af denne fjerne slægtsforbindelse til at komme i kontakt med det danske kongehus, hvor han også blev godt modtaget i 1731. Selv om forholdet atter kølnedes, var grundlaget lagt, ikke mindst gennem etableringen af herrnhutiske missionsstationer i danske kolonier så som Grønland og St. Thomas. Da brødremenigheden længe efter Zinzendorfs død forhandlede om etableringen af en bosættelse i det nordlige Slesvig, havde den derfor allerede et velkendt navn i Danmark.

KONKLUSION

I Herrnhut forenedes traditionen fra flere grupper af trosflygtninge fra Habsburgmonarkiet. På den ene side var der arven efter de oprindelige bøhmiske brødre, som kunne spore deres herkomst tilbage til Jan Hus og de radikale reformbevægelser i 1400-tallets Bøhmen. Til trods for gentagne forfølgelser havde brødrene udviklet sig til centrale religiøse aktører i deres hjemland under de følgende to århundreder. Efter modreformationens sejr i Habsburgmonarkiet i den indledende fase af Trediveårskrigen fandtes der dog ikke længere nogen fremtid for kirkesamfundet i de bøhmiske lande. Nogle udvandrede, men de fleste gik over til katolicismen, i hvert fald på overfladen. I det skjulte overlevede troen i enkelte perifere områder.

Men herrnhuterne var ikke bare en fortsættelse af den bøhmiske brødretradition.

Kirkesalen i Brødremenighedens kirke i Herrnhut.

Deres fremvækst kan ikke forstås uden det bidrag, som udgik fra deres fortaler, velgører og åndelige leder, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Det var ham, der skabte mulighed for at gennemføre det store religiøse projekt, som brødremenigheden udviklede sig til. Han skaffede ikke kun det fornødne økonomiske grundlag, særlig i grundlæggelsesfasen, men gav også centrale impulser til udformningen af menighedens teologiske ståsted. Det er lidt sandsynligt, at en fornyet brødremenighed kunne have dannet sig uden Zinzendorfs tilstedeværelse.

Nybyggerne, som kom til Christiansfeldt i 1773, havde personligt ikke meget at gøre med hverken Bøhmen eller Østrig. De bestod for en stor del af håndværkerfamilier fra brødremenighedens kerneområder i det centrale Tyskland med et voksende islæt af nordtyske og jyske tilflyttere. Det var i en meget ordret forstand den fornyede brødremenighed, som havde oprettet kolonien i det nordlige Slesvig, ligesom den allerede havde grundlagt kolonier i forskellige tyske og udenlandske territorier.

Men alligevel er grundlæggelsen af den herrnhutiske brødremenighed uadskilleligt knyttet til Habsburgmonarkiet og dets religiøse forhold. Monarkiets østrigske og bøhmiske kernelande var i stort omfang overgået til protestantismen, men deres herskere forblev overbeviste katolikker. Denne konflikt sluttede med dynastiets fuldstændige sejr og en storstilet udvandringsbølge fra Bøhmen og Østrig. Det var ringvirkningerne fra denne udvandring, som lå til grund for nyskabelsen af det gamle brødresamfund i Herrnhut og dets senere udbredelse til den danske helstat. Derved slår denne historie også bånd mellem den åndelige udvikling i Danmark og det fjerne Habsburgmonarki.

KILDER OG LITTERATUR

UTRYKTE KILDER

Kämtner Landesarchiv (Klagenfurt)

Khevenhüller-Archiv

Schachtel 2 og 3. "Korrespondenzen-Khevenhüller."

Schachtel 6/109. "Schuldurkunde Gustav Adolfs König der Schweden für die Brüder Johan und Paul Khevenhüller..."

Krigsarkivet (Stockholm)

Rullor -1723 Referenskode SE/SVAR/KrA-141010003.

Register Referenskode SE/SVAR/KrA-141010003/R. 1632:26 Referenskode SE/SVAR/KrA-141010003/D1, Svarnummer KO1556.

1632:27 Referenskode SE/SVAR/KrA-141010003/D1, Svarnummer KO1557.

Julita Gårdsarkiv (Julita)

F1:1 Handlingar rörande familjen Khevenhüller 1631-1747.

TRYKTE KILDER OG OPSLAGSVÆRK

Fettes, Ian, og Leo van de Pas. *Plantagenet Cousins: Selected Descendants of Geoffrey V, Count of Anjou, in Australia, America, Africa, Europe and Asia*. Canberra, Australien, 2007.

Goll, Jaroslav. *Quellen und Untersuchungen zur Ge-*

schichte der Böhmischen Brüder. 2 bind. Prag, 1879-1882.

Hahn, Hans-Christoph, og Hellmut Reichel (red.). *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder: Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760*. Hamburg, 1977.

Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften (red.). *Allgemeine deutsche Biographie*. 56 bind. München-Leipzig, 1875-1912.

Krause, Gerhard, og Gerhard Müller (red.). *Theologische Realencyclopädie*. 36 bind. Berlin, 1976-2007.

Kungliga Vitterhets-, Historie- och Antiquitets-Akademien (red.). *Rikskansleren Axel Oxenstiernas Skrifter och brevexling*. 28 bind hittil. Stockholm, 1888-.

Loserth, Johann (red.). *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II*. 2 bind. *Fontes rerum Austriacarum* 58-60. Wien, 1906-1907.

Michel, Gerhard, og Jürgen Beer (red.). *Johann Amos Comenius – Leben, Werk und Wirken*. Sankt Augustin, 1992.

Müller, Konrad (red.). *Instrumenta Pacis Westphalicae*. 3. udgave Bern, 1975.

Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften in Verbindung mit der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte durch Konrad Reppen (red.). *Acta Pacis Westphalicae*. Münster, 1962-.

Riddarhusdirektionen (red.). *Riddarhusets stamtavlor*. CD-Rom. Stockholm, 2002.

Riksarkivet (red.). *Svenska Riksrådets Protokoll*. 18 bind. Stockholm, 1878-1959.

Schwennicke, Detlev. *Europäische Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. Ny serie. Bind 5. Marburg, 1988.

Wißgrill, Franz Karl. *Schauplatz des landsässigen Niederösterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an bis auf jetzige Zeiten*. 5 bind. Wien, 1794-1804.

LITTERATUR

Bahlcke, Joachim (red.). *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*. Berlin, 2008.

Benedikt, Felix Anton von. *Die Fürsten von Dietrichstein*. *Schriften des historischen Vereins für Innerösterreich* 1. Graz, 1848.

- Bircher, Martin. Johann Wilhelm von Stubenberg (1619-1663) und sein Freundeskreis: Studien zur österreichischen Barockkultur protestantischer Edelleute. Berlin, 1968.
- Bøytler, Jørgen, og Jørgen Toft Jessen. Christiansfeld: Livet og husene. Søborg, 2005.
- Conermann, Klaus. Die Mitglieder der Fruchtbringenden Gesellschaft 1617-1650. Weinheim, 1985.
- Czerwenka, Bernhard. Die Khevenhüller: Geschichte des Geschlechts mit besonderer Berücksichtigung des XVII. Jahrhunderts. Wien, 1867.
- David, Zdeněk V. Finding the Middle Way: The Ultraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther. Washington, D.C., 2003.
- Dedic, Paul. "Der Kärntner Protestantismus vom Abschluß der 'Hauptreformation' bis zur Adelsemigration (1600-1629/30)." Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 58 (1937): 70-108.
- Dedic, Paul. Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts. Klagenfurt, 1979.
- Dieterich, Veit-Jakobus, og Hans Hecker (red.) Comenius der Politiker. Baltmannsweiler, 2004.
- Dinklage, Karl. Kärnten um 1600: Die Bilder der Khevenhüller-Chronik. Wien, 1980.
- Dolinar, France Martin, et al. (red.). Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628. Klagenfurt, 1994.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia. Geschichte Kärntens. Bind 2, Die ständische Periode. Klagenfurt, 1994.
- Göransson, Sven. „Comenius och Sverige 1642-1648.“ *Lychnos* 1957/58 (1958): 102-137.
- Hamilton, J. Taylor, og Kenneth G. Hamilton. History of the Moravian Church: The Renewed Unitas Fratrum 1722-1957. 2 bind. Bethlehem, Penn., 1967.
- Hebbe, Per Magnus. Svenskarna i Böhmen och Mähren: Studier i tjeckisk folktradition och litteratur. Uppsala, 1932.
- Holdt, Jens. "Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800." *Sønderjyske Årbøger* (1940): 53-186.
- Hübel, Ignaz. "Die 1620 in Nieder- und Oberösterreich politisch kompromittierten Protestanten." Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen Österreich 59 (1938): 45-62, og 60 (1939): 105-125.
- Jensen Alfred. Svenska minnen från Böhmen och Mähren: Kulturhistoriska skisser från trettioåriga kriget. Lund, 1910.
- Johansson, Johannes. Österrikes martyrkyrka. Linköping, 1930.
- Leeb, Rudolf, Susanne Claudine Pils, og Thomas Winkelbauer (red.). Staatsmacht und Seelenheil: Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Wien, 2007.
- Meyer, Dietrich. Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine: 1700-2000. Göttingen, 2000.
- Neumann, Wilhelm. Bausteine zur Geschichte Kärntens. 2. udgave. Klagenfurt, 1994.
- Oredsson, Sverker. Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget: Historieskrivning och kult. Lund, 1992.
- Polišenský, Josef V. The Thirty Years War. London, 1971.
- Pörtner, Regina. The Counter-Reformation in Central Europe: Styria 1580-1630. Oxford, 2001.
- Reingrabner, Gustav. Adel und Reformation: Beiträge zur Geschichte des protestantischen Adels im Lande unter der Enns während des 16. und 17. Jahrhunderts. St. Pölten, 1976.
- Ričan, Rudolf. Dějiny Jednoty bratrské. Prag, 1957.
- Schieche, Emil. J. A. Comenius und Schweden. Stockholm, 1968.
- Schindling, Anton, og Walter Ziegler (red.). Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500-1650. Bind 1, Der Südosten. Münster, 1989.
- Schnabel, Werner Wilhelm. Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten: Zur Migration von Führungsschichten im 17. Jahrhundert. München, 1992.
- Šindelář, Bedřich. „Comenius und der Westfälische Friedenskongreß.“ *Historica* 5 (1963): 71-107.
- Šmahel, František. Husitská revoluce. 4 bind. 2. udgave. Prag, 1995-1996.
- Thaler, Peter. Von Kärnten nach Schweden: Die evangelischen Glaubensflüchtlinge der Familien Khevenhüller und Paul. Klagenfurt, 2010.
- Thyssen, Anders Pontoppidan (red.). Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld. 2 bind. Aabenraa, 1984.
- Wagner, Murray L. Petr Chelčický: A Radical Separatist in Hussite Bohemia. Scottsdale, Pa., 1983.